

Коломієць Т.В. Особливості рефлексії батьківського ставлення підлітками з повних та неповних деструктивних сімей/ Т.В.Коломієць, Т.В.Можаровська // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. – Житомир, 2019. – № 1 (39) – Секція «Психологія». – С. 72-77.

УДК 159.922

Т.В. Можаровська ,

Т.В. Коломієць

ОСОБЛИВОСТІ РЕФЛЕКСІЇ БАТЬКІВСЬКОГО СТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКАМИ З ПОВНИХ ТА НЕПОВНИХ ДЕСТРУКТИВНИХ СІМЕЙ

Анотація. В статті презентовано результати теоретичного та емпіричного дослідження рефлексії батьківського ставлення дітьми, які виховуються в повних та неповних сім'ях. На теоретичному рівні обґрунтовано виокремлення деструктивної (неповну) сім'ї, як такої, в якій видозмінена структура, порушена гармонійність внутрісімейних ставлень, виражений дисбаланс у реалізації сімейних функцій, наявна інверсія ролей. Емпірично виявлено достовірні відмінності у рефлексії батьківських ставлень дітьми з повних та неповних сімей впродовж усього підліткового періоду.

Аннотация. В статье представлены результаты теоретического и эмпирического исследования рефлексии родительского отношения детьми, которые воспитываются в полных и неполных семьях. Теоретически обосновано выделение деструктивной (неполной) семьи, как такой, в которой видоизмененная структура, нарушена гармоничность внутрисемейных отношений, выраженный дисбаланс в реализации семейных функций, имеется инверсия ролей. Эмпирически выявлены достоверные различия в рефлексии родительских отношений детьми из полных и неполных семей на протяжении всего подросткового периода.

Ключові слова: батьківське ставлення, неповна сім'я, деструктивна сім'я

Анотація (англ 1500 слів, починається іменем прізвищем авторів та назва статті жирний шрифт)

T.V. Mozharovskaya

FEATURES OF THE REFLECTION OF THE PARENT ATTITUDE TO THE FATHERS OF COMPLETE AND INFANT DESTRUCTIVE FAMILIES

The article presents the results of the theoretical and empirical research of the reflection of parental attitude by children who are raised in full and non-existent families. At the theoretical level, the psychological conditions of the development of the family are analyzed, which are the implementation of functions by adult family members (parents), peculiarities of the family's psychological climate, characteristics of marital relations. It is established that the changed composition and structure of the family influence the development of the child's personality in the cognitive, intellectual, emotional and behavioral spheres. It is determined that the structural components of the family are its composition, number of members, family functions, role structure and interpersonal relationships, cohesion, hierarchy, flexibility, external and internal boundaries of the family. As a separate type, a destructive (incomplete) family is identified as being in a modified structure (one or both parents is absent), the harmony of in-family relationships is disturbed, a marked imbalance in the implementation of family functions, and the inversion of roles is present. Empirically revealed significant differences in the reflection of parental attitudes by children from full and part-time families throughout the teenage period. It has been found that younger teens from destructive families are much less likely to reflect such types of parenting attitudes as adoption; cooperation; symbiosis in comparison with the interviewed teenagers from full families. It was stated that younger teens from full families considerably less often reflect such types of parenting attitudes as authoritarian hypersocialization and disability, compared to those surveyed by adolescents from single-parent families. In the group of the studied middle-aged adolescents, a similar tendency has been established: adolescents from destructive families show a decrease in average values of acceptance rates; co-operation; Symbiosis against the background of increase of average values of indicators on the scale of authoritarian hypersocialization and disability as compared to respondents of the control group. It is shown that there is a tendency to decrease the average values of

indicators of teenagers from destructive families in comparison with adolescents from full families and in senior adolescents.

Постановка проблеми.

Сім'я є надзвичайно важливим чинником розвитку усього суспільства. Саме в сім'ї закладаються моральні норми, цінності, ідеали людини, які в подальшому визначатимуть специфіку кожного конкретного культурно-історичного періоду та вектор розвитку людства в цілому.

Ми живемо в часи, коли трансформаційних змін зазнає усе навкруги. Не оминають зміни й сучасну сім'ю. Саме поняття шлюбу стрімко втрачає свою цінність у свідомості молодих людей. Звідси і величезна кількість так званих «громадянських шлюбів» та неймовірно-велика чисельність розлучень. Це значить, що все більша й більша кількість дітей зростають у неповних сім'ях. Як це впливає на їх розвиток? Чи відрізняються вони від дітей із повних сімей? Які наслідки для суспільства несуть подібні трансформації? Це явище є закономірним етапом еволюції сім'ї чи існують чинники, які його спровокували? Відповіді на ці та інші запитання є викликом для сучасних науковців, оскільки саме від них залежить майбутнє наших нащадків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вченими досліджуються різноаспектні особливості розвитку сучасної сім'ї. Зокрема причини виникнення неповної сім'ї вивчалися Т.О. Гурко, І.Ф. Дементьєва. Психологічні особливості становлення дітей в умовах неповної сім'ї висвітлені у працях А.Я. Варги, Т.О. Гурко, Б.І. Кочубей, З. Матейчек, А.С. Співаковської, В.М. Целуйко, Г. Фігдор. Впливу деструктивного ставлення батьків на особистісний розвиток дитини присвячені наукові праці А.Я. Варги, Е.Г. Ейдемільлера, А.Є. Лічко та ін.

Не дивлячись на такий досить широкий спектр досліджень, які проводяться психологами все ще відкритим залишається питання чи відрізняється ставлення до дітей батьками з повних та неповних сімей. Не менш цікавим є виявлення (або спростування) відмінностей у рефлексії батьківського

ставлення дітьми. Пошук відповідей саме на ці запитання і стало **метою нашого дослідження**.

Виклад основного матеріалу. Умовою ефективної життєдіяльності сімейної системи є реалізація функцій, покладених на дорослих членів сім'ї – батьків. До таких відносяться:

- репродуктивна (народження дитини);
- виховна (виховання дітей, самореалізація батьківських почуттів);
- побутова (задоволення матеріальних потреб членів сім'ї);
- рекреативна (відновлення фізичних та інтелектуальних сил);
- емоційна (задоволення потреб в симпатії, повазі, визнанні, підтримці, емоційному захисті);
- духовна (спільне духовне збагачення);
- соціальна (соціальний контроль, соціалізація та інкультурація);
- сексуальна (задоволення сексуальних потреб дорослих членів та відповідне сексуальне виховання дітей);
- соціально-статусна (надання певного соціального статусу членам сім'ї)
- психотерапевтична (забезпечення підтримки в родинному колі).

Реалізація даних функцій забезпечує належне та якісне задоволення визначених потреб її членів. Це є можливим в умовах сприятливого психологічного клімату сім'ї [7]. Останній визначає стійкість внутрісімейних стосунків, здійснює вплив на розвиток, як дорослих, так і дітей.

Умовами сприятливого психологічного клімату є:

- розвиток (всебічний особистісний розвиток усіх членів сім'ї),
- безпека (почуття захищеності та емоційної підтримки),
- відчуття приналежності (почуття гордості за приналежність до своєї родини),
- відповідальність (взаємна відповідальність кожного члена сім'ї) тощо.

Базовою основою для забезпечення сприятливого клімату сім'ї є подружні стосунки, які визначаються готовністю до компромісу, здатністю враховувати та задовольняти потреби членів сім'ї та емоційним фоном.

Зазначені умови розвитку сім'ї передбачають наявність та участь обох батьків у сім'ї з рівноправними обов'язками та виховним впливом на становлення та розвиток дитини. Проте у сучасному суспільстві все частіше зустрічаються сім'ї, які складаються з одного з батьків (найчастіше матері) та дитини (або кількох дітей) – неповні сім'ї.

Неповна сім'я – це тип сім'ї, в якій відсутній один з батьків, а інший проживає з неповнолітньою дитиною. Основними причинами виникнення неповної сім'ї є народження позашлюбної дитини, розлучення батьків, смерть одного з батьків, припинення подружніх стосунків при їх фактичному збереженні. Відповідно виділяються основні типи неповної сім'ї: позашлюбна, осиротівша, розлучена; розрізняють також батьківську та материнську сім'ї, в залежності від того, хто проживає з дитиною [10].

Зміна структури та складу сім'ї породжує низку змін у звичному оточенні та середовищі підлітка, а саме у: соціально-побутовій сфері та матеріальному забезпеченні; виховному впливі, що призводить до інверсії виховних ролей; психологічному кліматі, який супроводжується емоційними переживаннями; зміщенні акцентів у шлюбно-сімейних стосунках тощо. Відсутність одного з батьків призводить до відсутності об'єкту ідентифікації, зриву соціальних ролей, і, автоматично, до відсутності зриву ставлення до оточуючого середовища [6].

Змінені склад та структура сім'ї здійснюють вплив на розвиток особистості дитини у таких сферах, як:

- когнітивна (сім'я, як один з основних агентів соціалізації особистості, сприяє появі та підтримці пізнавальної активності, відповідно у неповній сім'ї ускладнюється розвиток когнітивних структур дитини) [5];
- інтелектуальна (важливо, щоб в оточенні дитини проявлялися два типи мислення: чоловічий та жіночий. Порушення гармонійного розвитку призводить до зниження математичних, просторових, аналітичних здібностей дитини за рахунок розвитку вербальних здібностей) [10, 11];

– патохарактерологічні та поведінкові зміни, а також порушення психічного здоров'я (неадекватне сприйняття оточуючої дійсності, викривлення ціннісних орієнтації, порушення віри в ідеали, закріплення нереалістичних соціальних установок, формування комплексів неповноцінності, тяжких порушень у мотиваційній сфері) [2, 4];

– емоційна (як тенденція до афіліації. Відбувається формування надлишкової залежності від матері) [2]. Порівняльні дослідження емоційних проявів дітей з повних та неповних сімей [1, 3], свідчать про те, що: 1) діти з повних сімей більш урівноважені та спокійні, ніж діти з неповних сімей; 2) діти з повних сімей більш вільні у своїй поведінці, ніж з неповних; 3) у дітей з повних сімей показники самопочуття, активності та настрою вищі, ніж у дітей з неповних сімей; 4) в повних сім'ях контроль за дітьми вищий, порівняно з неповними; 5) у дітей з неповної сім'ї більше виражена емоційна залежність від матері. Загалом, емоційний фон діяльності та спілкування у дітей з неповних сімей низький, порівняно з дітьми з повних сімей [3];

– ціннісна сфера (орієнтація на духовні цінності та цінності соціальної та сімейної взаємодії, прагнення до індивідуальної самореалізації) [9];

– сфера міжособистісної взаємодії (складнощі у налагодженні міжособистісних взаємин особливо з представниками протилежної статі) [5].

Основним критерієм виділення неповної сім'ї, як окремого типу [10] є зміна сімейної структури, яка породжує зміни у функціональній дієздатності сім'ї, внутрісімейній системі ставлень, рольовій ідентифікації, внаслідок чого змінюється ситуація розвитку особистості підлітка. Зміни, спричинені варіаціями складу сімейної структури, носять деструктивний характер і можуть виступати показником неповної (деструктивної) сім'ї.

В основу терміну покладено поняття «деструкція» як порушення нормальної структури та структур непошкодження органів та систем, а також зміни у сімейній взаємодії, спричинені зміною моделі структури сім'ї.

Наукові пошуки вивчення структури сім'ї дозволяють виділити наступні компоненти останньої: склад сім'ї, кількість її членів, сімейні функції, рольова структура та міжособистісні стосунки, згуртованість, ієрархія, гнучкість, зовнішні та внутрішні межі сім'ї [7]

Зазначене вище дозволяє визначити неповну деструктивну сім'ю, як таку, де:

- порушена (або змінена) структура сім'ї (її кількісний показник);
- порушена гармонійність внутрісімейних ставлень;
- виражений дисбаланс у реалізації сімейних функцій;
- наявна інверсія ролей.

З метою емпіричного дослідження ставлення до себе, що формується та закладається у колі сім'ї, було обрано та модифіковано методику «Опитувальник батьківського ставлення» (А. Я. Варга, В. В. Столін) [8].

Для забезпечення репрезентативності вибірки дослідження проводилося з підлітками (хлопцями та дівчатами), що виховуються у сім'ях різних типів, навчаються в загальноосвітніх школах, проживають у міській або сільській місцевості. Вік респондентів становить від 9 до 16 років.

Дослідженням охоплено 323 особи, які були поділені на дві групи: підлітки з повних сімей (168 респондентів, з них 88 дівчат та 80 хлопців) та підлітки з деструктивних сімей (155 респондентів, з них 80 дівчат та 75 хлопців). Досліджувані були розподілені за наступними віковими категоріями: 9-10 років (молодший підліток) – 110 респондентів (54 дівчат і 56 хлопців); 11-13 років (середній підліток) – 103 респонденти (54 дівчат і 49 хлопців); 14-16 років – 110 респондентів (60 дівчат і 50 хлопців). Загальна кількість респондентів становить 168 дівчат і 155 хлопців.

Результати дослідження системи батьківських ставлень (таблиця1) виявляють різноаспектність відображення їх у свідомості дітей різного вікового періоду з різних типів сімей.

Таблиця1

Динаміка рефлексії підлітками батьківського ставлення (у балах)

Типи ставлення	Вибірка	Віковий період							
		9 - 10		11 - 13		14 - 16		9 - 16	
		П	Д	П	Д	П	Д	П	Д
Прийняття	Х	16,23	10,28	15,24	11,85	17,87	10,08	16,45	10,74
	Д	18,02	10,83	15,83	10,02	18,01	10,19	12,29	10,35
	Р	17,14	10,56	15,54	10,94	17,94	10,14	16,88	10,55
Кооперація	Х	4,33	4,28	3,91	3,78	5,99	4,98	4,74	4,37
	Д	5,20	4,82	4,02	3,62	6,01	5,02	5,07	4,49
	Р	4,77	4,55	3,97	3,7	6,00	5,00	4,91	4,41
Симбіоз	Х	3,81	3,78	3,73	3,22	5,22	5,08	4,25	4,03
	Д	4,50	4,12	4,22	4,15	5,48	5,19	4,73	4,49
	Р	4,16	3,95	3,98	3,69	5,35	5,13	4,50	4,26
Гіперсоціалізація	Х	3,81	6,08	6,12	6,59	6,28	5,97	5,40	6,21
	Д	4,34	6,18	5,82	6,89	6,02	6,01	5,40	6,36
	Р	4,07	6,13	5,97	6,74	6,15	5,9	5,40	6,26
Маленький невдаха	Х	1,35	4,52	1,13	5,24	1,48	5,95	1,29	5,24
	Д	1,21	4,89	1,08	4,58	1,54	5,07	1,28	4,85
	Р	1,28	9,41	1,10	4,91	1,51	5,51	1,30	6,61

Примітки: Х – хлопці, Д – дівчата, Р – разом, П – повна, Д – деструктивна

У молодших підлітків (9 – 10 років) з деструктивних сімей встановлено зниження середніх значень показників, порівняно з опитаними підлітками з повних сімей, за такими шкалами: прийняття (відповідно $\bar{X}=10,55$ та $\bar{X}=17,13$); кооперація (відповідно $\bar{X}=4,55$ та $\bar{X}=4,76$); симбіоз (відповідно $\bar{X}=3,95$ та $\bar{X}=4,15$) та збільшення середніх значень показників за шкалами: авторитарна гіперсоціалізація (відповідно $\bar{X}=6,13$ та $\bar{X}=4,07$) та інвалідизація (відповідно $\bar{X}=4,70$ та $\bar{X}=2,56$).

Схожа тенденція встановлена у групі досліджуваних середнього підліткового віку (11–13 років). Так, підлітки з деструктивних сімей демонструють зниження середніх значень показників порівняно з респондентами контрольної групи за такими шкалами: прийняття (відповідно $\bar{X}=10,93$ та $\bar{X}=15,53$); кооперація (відповідно $\bar{X}=3,7$ та $\bar{X}=3,97$); симбіоз (відповідно $\bar{X}=3,68$ та $\bar{X}=3,97$) та збільшення середніх значень показників за шкалами: авторитарна гіперсоціалізація (відповідно $\bar{X}=6,73$ та $\bar{X}=5,85$) та інвалідизація (відповідно $\bar{X}=4,91$ та $\bar{X}=1,10$).

Тенденція до зниження середніх значень показників підлітків з деструктивних сімей порівняно з підлітками з повних сімей зберігається і у старшому підлітковому віці. Виявлена тенденція відображена у наступних шкалах: прийняття (відповідно $\bar{X}=10,13$ та $\bar{X}=17,94$); кооперація (відповідно $\bar{X}=5$ та $\bar{X}=6$); симбіоз (відповідно $\bar{X}=5,13$ та $\bar{X}=5,35$). На відміну від попередніх вікових груп у старших підлітків з деструктивних сімей виявлено зниження показників за шкалою авторитарна гіперсоціалізація ($\bar{X}=5,99$ у досліджуваних з неповних деструктивних сімей та $\bar{X}=6,15$ у досліджуваних з повних сімей). Збільшення середніх значень показників підлітків з деструктивних сімей виявлено за шкалою інвалідизація ($\bar{X}=5,51$ у респондентів експериментальної групи та $\bar{X}=1,51$).

В рефлексії батьківського ставлення підлітками з деструктивних сімей та кожні певні відмінності, що спричинені віковими періодами (рис. 1).

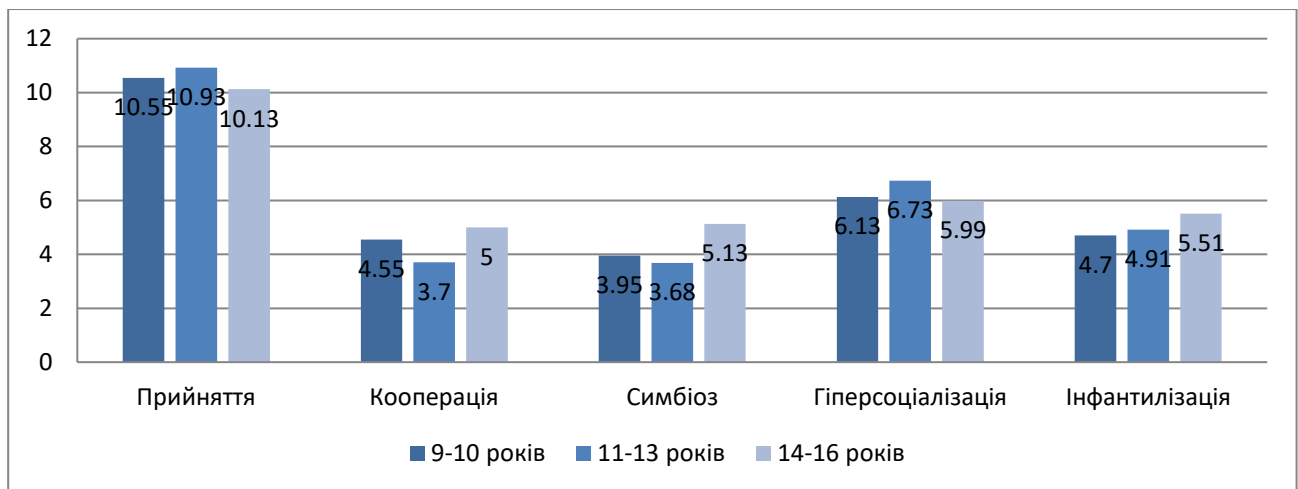

Рис. 1. Вікова динаміка прояву системи батьківського ставлення в деструктивних сім'ях.

Так за шкалою «Прийняття – Відторгнення» вищі середні значення виявлені у середньому підлітковому ($\bar{X}=10,93$ бали) з тенденцією до зниження у старшому підлітковому віці ($\bar{X}=10,13$ балів).

У зіставленні з тестовими нормами методики отримані результати свідчать про відчуття підлітками з боку батьків негативних емоційних станів; низьку оцінку їх здібностей; часткове прийняття та приниження індивідуальності. Ця

тенденція спостерігається у молодшому підлітковому віці ($\bar{X}=10,55$ балів) з поступовим підвищенням у середньому ($\bar{X}=10,93$ бали) та зниженням у старшому підлітковому віці ($\bar{X}=10,13$ балів).

Найвищий показник кооперації виявлений у старшому підлітковому ($\bar{X}=5$ балів) та у молодшом підлітковому віці ($\bar{X}=4,55$). Це є ознакою відображення у свідомості підлітка розуміння зацікавленості батьків до його інтересів. Увагу привертає середній підлітковий вік, у якому дитина відображає незацікавленість батьками в своїх інтересах, низькою оцінкою власних здібностей, контролем за ініціативністю ($\bar{X}=3,7$ балів).

В старшому підлітковому віці виявлено відсутність психологічної дистанції між батьками та підлітком, прагнення батьків бути психологічно ближчими до дитини, задовольняти її основні потреби ($\bar{X}=5,13$ балів). Низькі значення за шкалою симбіоз у молодшому підлітковому ($\bar{X}=3,95$ балів) з межовим зниженням у середньому підлітковому віці ($\bar{X}=3,68$ бали) є свідченням того, що підліткам не вистачає належного піклування про себе з боку дорослих та вони відчують значну психологічну дистанцію, встановлену дорослими між ними.

Найвищий прояв гіперсоціалізації з боку дорослих найбільше відчують у середньому підлітковому віці ($\bar{X}=6,73$ бали). Це проявляється у надмірній авторитарній позиції дорослих по відношенню до дитини, вимаганні від неї безумовного підкорення та встановленні жорстких дисциплінарних меж. Несуттєве зниження середніх значень виявлено в молодшому підлітковому ($\bar{X}=6,13$ балів) та старшому підлітковому ($\bar{X}=5,99$ бали) віці.

Найнижчі, але в межах середніх, показники за шкалою «Маленький невдаха» виявлені в молодшому підлітковому ($\bar{X}=4,70$ балів) з тенденцією до поступового зростання в середньому підлітковому ($\bar{X}=4,91$ бали) та старшому підлітковому ($\bar{X}=5,51$ бали) віці. Такі показники є свідченням усвідомлення підлітками несерйозного ставлення дорослих до них. Розуміння цього найбільше

проявляється в старшому підлітковому віці і може бути зумовлене формуванням світосприйняття та світоглядної позиції дитини даного віку.

Статистично значущими типами батьківського ставлення у молодшому підлітковому віці в деструктивних сім'ях є прийняття ($r=0,197$, $p\leq 0,01$), кооперація ($r=0,142$, $p\leq 0,05$), симбіоз ($r=0,137$, $p\leq 0,05$), гіперсоціалізація ($r=0,247$, $p\leq 0,001$). Статистично незначущим виявився тип ставлення «маленький невдаха» ($r=0,158$, $p\leq 0,05$).

Зазначені шкали – прийняття, відторгнення, симбіоз, кооперація – значущі впродовж онтогенезу. До підлітків з деструктивних сімей у віці 11 – 13 років статистично значущими є такі типи батьківських ставлень як прийняття ($r=0,195$, $p\leq 0,01$), кооперація ($r=0,248$, $p\leq 0,001$), симбіоз ($r=0,133$, $p\leq 0,05$), авторитарна гіперсоціалізація ($r=0,142$, $p\leq 0,05$). За шкалою ж інвалідизація ($r=0,152$, $p\leq 0,05$) достовірних взаємозв'язків із типом сім'ї не виявлено.

Значущість виділених статистично значущих показників виявляють переважаючі типи батьківського ставлення. Так, статистично підтверджена онтогенетична динаміка зниження показників за шкалами «прийняття – відторгнення», «кооперація»; «симбіоз» та підвищення за шкалою «авторитарна гіперсоціалізація» свідчить про:

- розуміння підлітком амбівалентності батьківського ставлення та його неоднозначність в емоційному плані, що коливаються від прийняття та схвалення до роздратованості та злості, мають тенденцію до частого вираження цих проявів;
- відсутністю батьківської підтримки та віри у можливість дитини;
- підвищення вимогливості та авторитарності по відношенню до дитини в залежності від етапів дорослішання підлітка, що у старшому підлітковому віці сягає найбільшого рівня авторитаризму, характерного для цього вікового періоду.

Висновки і перспективи подальших розробок. Система батьківських ставлень у молодших підлітків з неповних деструктивних сімей репрезентована

такими шкалами як кооперація, симбіоз (зі зниженням середніх значень), авторитарна гіперсоціалізація, інвалідизація (зі збільшенням середніх значень). У середньому підлітковому віці батьки більш схильні виявляти прийняття, кооперацію, симбіоз (зі зниженням середніх значень), авторитарну гіперсоціалізацію, інвалідизацію (зі збільшенням середніх значень). До старших підлітків переважаючими типами батьківських ставлень є авторитарна гіперсоціалізація та відторгнення.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у порівнянні батьківських ставлень з їх рефлексивними оцінками дітей, які виховуються в повних та неповних сім'ях.

Література

1. Выговская Л. П. Эмпатийные отношения детей, воспитывающихся вне семьи. *Психологический журнал*. Т.17. 1996. № 4. С. 91 – 98.
2. Диагностика полимотивационных тенденции в «Я-концепции» личности/ ред. С. М. Петрова. URL: http://www.miu.by/kaf_new/mpp/021.pdf.
3. Журавльова Л. П., Литвинчук А. І., Можаровська Т. В. Емпатійні переживання юнацтва, що виховується в повних та неповних сім'ях. *Глобальні виклики педагогічної освіти в університетському просторі: матеріали III Міжнародного конгресу* (Одеса, 18–21 травня 2017р.). С. 457–458.
4. Иванченко В. А. Социально-психологические особенности детей из неполных семей. *Известия Саратовского университета*. Т. 10. 2010. № 2. С. 69–72. (Серия – Философия Психология. Педагогика).
5. Коломієць Т. В., Литвинчук А. І., Можаровська Т. В. Емпатія як чинник ціннісно-сміслової спрямованості сучасних юнаків у ситуації міжособистісної взаємодії. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць*. 2018. № 1(45). С. 144–156.
6. Крюкова Т. Л. Особенности неполной семьи. URL: <http://www.timepsychology.ru/tpsyst-180-7.html> (дата звернення: 03.03.2016).

7. Олиферович Н. И. Анализ функциональных показателей семейной системы. URL: <https://www.psyoffice.ru/5596-12-2816.html> (дата звернения: 28.02.2017).

8. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога: учеб.пособие: в 2 кн. / 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1999. Кн. 2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приемы и упражнения. – 480 с.

9. Стеблева М. Ю., Федоров А. Ф. Особенности ценностных ориентаций подростков из неполной семьи. *Проблемы и перспективы образования: материалы III междунар. науч. конф.* (г. Пермь, январь, 2013 г.). Пермь: Меркурий, 2013. С. 28–30. URL:<http://www.moluch.ru/conf/ped/archive/66/3285/>(дата звернения: 18.10.2017).

10. Целуйко В. И. Психология неблагополучной семьи. URL: <http://www.timepsychology.ru/tpsys-180-7.html> (дата звернения: 14.02.2016).

11. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психиатрия семьи. URL: <http://www.timepsychology.ru/tpsys-180-7.html> (дата звернения: 18.10.2017).